

**Темур салтанатида марказий бюджетни идора қилиш
tizimining ўзига хос хусусиятлари**

Райимова Садоқатхон Азизбек қизи

Фаргона Давлат Университети

Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада Амир Темурнинг марказлашган давлат тузилмасидаги бюджет масалалари ҳамда салтанатнинг савдо-иқтисодий муносабатлари ўрганилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Амир Темур, темурийлар, иқтисодий ҳаёт, хазина, пул муомаласи, ижтимоий муносабатлар, савдо- сотиқ, бозор.

Кириш. Амир Темур даврида Мовароуннаҳрдаги тинчлик ва барқарорлик бу жойдаги шаҳарларнинг иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди, яъни шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги савдо алоқалари тараққиёти учун имкон яратди, ички ва ташқи бозор эҳтиёжи учун ишловчи касб-ҳунарлар ҳам ривожланди. Амир Темурнинг пул-молия сиёсатида қўлланган чора-тадбирлардан энг муҳими, албатта, Соҳибқирон томонидан барча ҳудудларда ўз номига "хутба" ўқитиб, ягона пул муомаласини йўлга қўйганидир. Шунинг билан бирга, бу бутун салтанатнинг сиёсий, иқтисодий жиҳатдан бир бутун яхлит давлат эканлигини кўрсатувчи рамзи, белгиси ҳамдир. Амир Темур даврида зарб қилинган барча танга пуллар энг асосий тўлов воситаси сифатида давлатнинг ички ва ташқи савдо алоқаларида қўлланадиган ягона пул бирлиги (валюта) бўлганлиги учун ҳам бу пуллар Амир Темур давлатининг халқаро сиёсий ва иқтисодий қудратини оширишга ва мустаҳкамлашга хизмат қилган

Адабиётлар таҳлили ва методлар. Тадқиқот мавзусига доир бир қатор тарихий манбалар ва адабиётлар бўлиб, уларда салтанатнинг ижтимоий-иқтисодий

ҳаёти ва савдо муносабатларига қолаверса, марказий давлат бюджетига доир қимматли маълумотлар учрайди. Масалан, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирҳонд каби тарихчилар асарларида ушбу масалалар ёритилган. “Темур тузуклари” да ҳам бу тўғрисида фикр юритилади. Мустақиллик даври адабиётларидан Ирпан Тўхтиев қаламига мансуб “Амир Темур ва темурийларнинг пул-молия сиёсати” номли монографияси ва Б.Аҳмедов муаллифлигидаги “Темур ва Улугбек даври тарихи” китобида мазкур давр давлат бюджети масалалари ҳамда пул-молия сиёсати ўз аксини топган.

Натижа ва муҳокама. Амир Темур жаҳондаги 27 мамлакатни босқичма-босқич ўз давлати таркибига киритиб, ягона давлат сифатида бирлаштирди ва уларнинг иқтисодиёти ва молия тизимини такомиллаштирди. Давлатнинг бошида бош ҳукмдор — Амир Темур турган бўлса, ундан кейинги иккинчи бўлиб молия девони турар эди. Бу девонни битта девонбеги ва унинг котибияти бошқарарди. Молия девонининг асосий вазифалари — давлат солиқ ишларини юритиш, қишлоқ хўжалик ишларини бошқариш, давлат хазинасига турли даромад тушумларини, тангалар зарб қилиш ва солиқлар билан боғлиқ қонунбузарлик ҳамда бошқа иқтисодий муаммолар билан шуғулланар эди. Ҳар бир шаҳар, вилоят ва ўлка шу шаҳар ва ёки вилоят ҳокими — доруғаси томонидан бошқарилган, улар маъмурий, ҳуқуқий, маҳкама ишларидан ташқари, зарур топилганда аскар ва солиқларни йиғишга ҳам юборилар эди. Доруғаларни тайинлаш ва вазифасидан олиш ишларини молия девони ҳал қилар эди. Давлат хазинаси Самарқанддаги Кўксарой ва Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасида сақланарди. Бироқ, бу хазинанинг шакли ва миқдори тўғрисида, шунингдек, давлатнинг йиллик умумий даромади ва унинг кирим-чиқимлари ҳақида аниқ бир маълумотларга эга эмасмиз, лекин давлат даромадлари билан унинг чиқимлари ҳар йили белгиланган бўлиб, булар давлат томонидан қатъий назорат остида бўлганлиги бизга турли манбалардан маълумдир. Амир Темур бу ўлкаларни иқтисодий томондан идора қилиш усуллари ҳақида ўйлар экан, уларнинг ҳар бирида йилига қанча ялпи

даромад вужудга келиши, у қандай усуллар билан тақсимланиши, давлат ихтиёрига тўланадиган тўловлар ва бошқа масалалар тўғрисида фикр юргизар, уларни шариат қонунларида кўрсатилган тавсиялар, аввал утган подшолар тажрибаси билан солиштирар ва маълум хулосаларга келар эди. Амир Темур ўз "Тузуқлар"ида ҳар қандай давлат учун иқтисодиёт устуворлиги муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкиддаб: "... Давлату салтанат уч нарса билан: мулк, (подшо) хазина ва лашкар билан тикдир", деб таъкиддайд. Камолотга эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, асли-насли тозаллигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Яна "Тузуқлар"да: "Қайси вазир софлик, тўғрилиқ билан вазирлик ишига киришиб, Темур тузуқлари латнинг молия-мулк ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузуқлик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабаларга етказсинлар, қайси вазир бузуқлик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай салтанатдан хайру баракат кўтарилади" — деб ёзади. Амир Темур давлатнинг мустақил молия сиёсатини такомиллаштириш учун ўз давлати таркибига кирган барча мамлакатлар молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усуллари жорий этди.

Агар Европада биринчи бюджет тузилиши Англия ва Францияда XVII асрда пайдо бўлган бўлса, Амир Темур ўз давлатида ундан 3 аср аввал мамлакатни идора этишда бюджетнинг дастлабки куртакларини ишлаб чиқди ва жорий қилди. Ўзбек давлатчилигининг Амир Темургача бўлган тарихида қадим замонлардан бери хазинани идора қилишда салжуқийлар сулоласининг машҳур вазири Низомулмулкнинг "Сиёсатнома"-сида тушутириб берилган тартибот сақланар эди. Ҳозирги замон тили билан айтганда, давлат ихтиёридаги хазина икки фонддан таркиб топган. Биринчиси — асосий хазина бўлиб, бунда узоқ йиллар давомида авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган дурдоналар сақланар эди. Иккинчи фонд жорий

харажатлар учун мўлжалланган, бунинг учун маблаг етишмаганда биринчи фонддан "қарз" олинар эди. Йиллар давомида хазинанинг аҳволи ўзгариб турган, баъзан тақчиллик сезилиб, уни тўлдириш учун қўшимча солиқ ва йигимлар чиқарилган. Амир Темур "Тузуклар"да шундай қайд этади: "Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб боради". Шубҳасизки, бу даврдаги асосий миллий даромад қишлоқ хўжалигидан келар эди. "Яна буйруқ бердимки, — деб ёзади у "Тузуклар"да, — ҳар мамлакат фатҳ этилса ёки жанг даҳшатларисиз амну омонлик тиласа, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож микдориға рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда (хирожни) тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар... Агар раият рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча микдорини саркорнинг (салтанат хазинаси) ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар" — деб ёзади.

Амир Темурнинг ўзи тузган салтанатда юритган иқтисодий сиёсати, айниқса, пул-молия тизимини ривожлантириши мамлакатнинг иқтисодий юксалишига кучли таъсир қилар эди. Шунинг учун бу давлат ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига, ички бозор ҳамда ташқи дунё билан савдо-сотиқнинг ўсишига ҳам кучли таъсир кўрсатган энг асосий омиллардан бирига айланганди. Пулнинг жамият иқтисодида ўйнаган роли кундан-кунга кучайиб борганлиги учун ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан олинадиган солиқни нақд ақча билан олишга имкон берган. Бу даврда, асосан, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган икки турдаги — хирож ва ушр

солиғидан бошқа, савдогарлар ва ҳунармандлар закот тўлаганлар, чегарадан ўтган моллар ҳисобидан бож олинган. Буларнинг ҳаммаси давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Юқорида кўрсатиб ўтилган солиқлардан бошқа солиқсиз даромадлар ҳам бор эди. Масалан: олтин ва кумушга ўхшаш нодир металлларни қазиб олиш ва уларни сотиш, тангалар зарб қилиш, бедарак йўқолган шахслардан қолган, вориссиз мол-мулклар, турли жарималар, совгалар ҳам давлат хазинасига келиб тушар эди. Амир Темур ўзидан илгари бўлган турли солиқлар сари шўмор ва хона шўмordan 1 2 халқни озод қилган. Амир Темур ўз "Тузуқлар"ида: "Салтанат ишларини юритувчи вазир... У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, (хатто) отхона ва (саройдаги) бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши лозим. "Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин" — деб ёзади. Амир Темур даврига келиб, бюджетда нафақат тушумлар ва чиқимлар қайд этилибгина қолмай, балки кейинги молия йили учун мўлжалланган чиқимлару киримлар микдорлари ҳам режалаштирилган.

IV Ҳулоса. Амир Темур давлатида шаклланаётган бюджет куртакларидан бири марказий девонда ва улусларда, туманларда молия назорати ўрнатилиб, давлат мол-мулкини ўғирлаб унга хиёнат қилувчиларга нисбатан жазо чоралари белгиланганидир. Агар бирор амалдорнинг давлат мол-мулкини ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиги навбатдаги маошидан ушлаб қолинган, уч баробар кўп бўлса, ҳаммаси. Ххаражатларнинг таркибий қисмларидан бири ижтимоий ҳимоя харажатлари эди. "Тузуқлар"да мамлакатдаги фақир мискин, бирор касб билан шугулланишга ожиз, шол, кўрларга давлат ҳисобидан нафақа бериш қайта-қайта таъкидланади.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, "Амир Темур даврида халқ манфаатларини кўзлаб, бозор, нарх-навони махсус текширувчилар бўлиб, улар вазнлар (тош-тарози), нарху

наволар тўғрисида унга (Темурга) зикр қилиб, манзили шаҳарларни тавсифлардилар". Давлат иқтисодини ривожлантиришда тадбиркор ва ишбилармон кишиларнинг ролига алоҳида баҳо берган Амир Темур ўз "Тузуклар"ида: "Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, хушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши, мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига иш буюради", деб уқтириб ўтганди. Амир Темур даврида гарчи хабар ва почта вазирлиги расман тилга олинмаса-да, аммо бу жараён билан шуғулланадиган хизмат мазмунан ўзининг энг юксак даражасига кўтарилган эди. Зеро, улкан салтанатни мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалардан бохабар бўлиш, марказдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш ва марказга турли хужжат, ҳисоботларни етказиш, ташқи сиёсий, иқтисодий дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш учун хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввал бошданок яхши тушунган Амир Темур ўзининг дастлабки фармонларидан бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган.

Фойдаланилган Адабиётлар

1. Muiniddin Natanziy. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy. / Fors tilidan tarjima, soʻz boshi va izohlar muallifi Gʻulom Karimiy. T.: "Oʻzbekiston". 2011. – 264b
2. Xondamir Gʻiyosiddin ibn Xumomiddin. "Xabib-us siyar fi axbori afrodi bashar"/Fors tilidan tarjima, maqaddima mualliflari – Jalil Hazraqlov, Ismoil Bekjonov, izohlar mualliflari – Ashraf Axmedov, Ismoil Bekjonov,–T .: "Oʻzbekiston". 2013.
3. Низомимин Шомий. Зафарнома. Т., «Ўзбекистон». 1996 й.
4. Темур тузуклари. Т., «Шарқ». 2005 й.
5. Амир Темур жаҳон тарихида. Т., «Шарқ». 1996 й.
6. И. Тухтиев Амир Темур ва темурийларнинг пул-молия сиёсати. Тошкент "Ўзбекистон" 2006